

Janken Myrdal

1500-talets bebyggelseexpansion – en forskningsöversikt*

Inledning

Under 1500-talet upplevde stora delar av Europa en kraftig expansion med befolkningsökningen och odlingsexpansionen nära knutna till varandra. Skogar röjdes i de inre delarna av Västeuropa, utmed Nordsjön och även i Italien dikade man ut och vallade in.¹

I vissa delar av Europa tillåter källmaterialet mera exakta beräkningar av befolkningens storlek men som regel har forskningen varit hänvisad till skattelängder över hushåll eller hushållsföreståndare. Diskussionen om den demografiska utvecklingen speglar således också bebyggelseutveckling. Ett viktigt instrument för att mäta odlingsexpansioner har tiondelängderna varit. Har man också i Sverige haft en motsvarande expansionsfas?

Under de senaste åren har denna fråga ägnats en omfattande forskning, och en särställning inom denna intar Det nordiska ödegårdsprojektet. Projektet hade som ursprungligt syfte att undersöka ödeläggelsens omfattning under senmedeltid, dvs från mitten av 1300-talet och under 1400-talet. Men flera av de svenska författarna har också ägnat sig åt 1500-talet, från vilket det finns ett betydligt utförligare källmaterial. I själva verket har den kanske största behållningen med ödegårdsprojektet på svensk botten blivit just dess 1500-talsforskning och dess konstaterandet av att det faktiskt skett en tidigare tämligen okänd bebyggelseexpansion i Sverige under detta århundrade.²

Undersökningar har gjorts för ett tjugotal härader i södra och västra dåvarande Sverige. Det svenska källmaterialet motsvarar det man på många andra håll i Västeuropa använt för demografiska studier: skattelängder över hushållen. De svenska forskarna har dock ofta nöjt sig med att tala om *bebyggelseutveckling*.

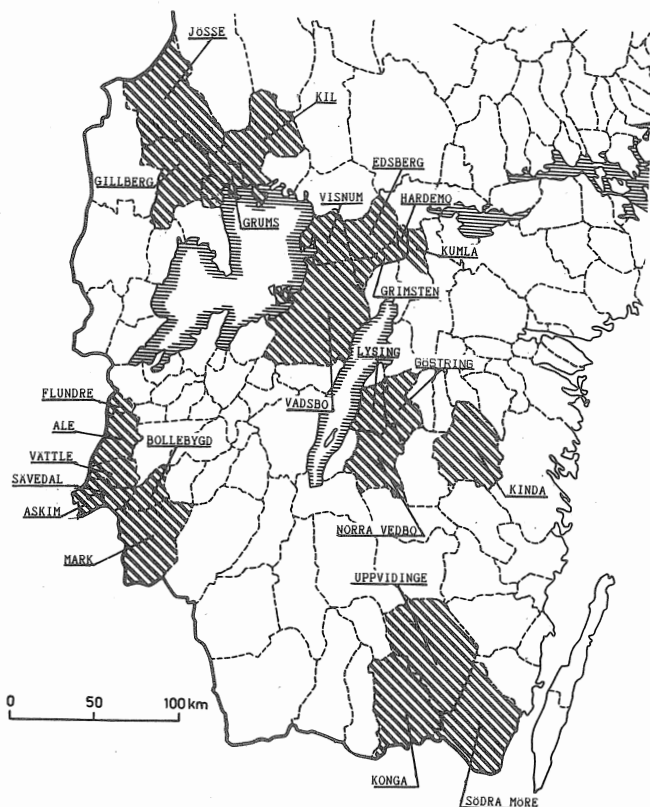
Ödegårdsprojektet är nu avslutat men det saknas en konsekvent och preciserad sammanfattning rörande bebyggelseexpansionen i Sverige under 1500-talet.³ Ett par viktiga frågor som kan ställas är: Hur stor var expansionen i olika regioner? Hur fördelade sig expansionen tidsmässigt i olika regioner och totalt?

* Denna uppsats har utarbetats inom projektet Agrarproduktion, priser och löner i 1500-talets Sverige, finansiellt understött av Riksbankens jubileumsfond. Jag vill tacka Eva Österberg för synpunkter.

Metoden

Eva Österberg har nyligen i en historiografisk översikt påpekat att vad gäller 1500-talets bebyggelseforskning gavs nya utgångspunkter med Lars-Olof Larssons arbete från 1972.⁴ Den metod som Larsson utarbetade kom också att bli riktninggivande för de verk i ämnet som kom under det följande årtiondet.

Metoden bestod i att jämföra jordeboksmaterialet, som redovisar antalet skyldiga att utge ordinär skatt, med de mera allomfattande förmögenhetsbeskattningar som uttogs vissa år (1571, 1599, 1601), främst för att klarlägga hemmansklyvningens omfattning. Dessutom beräknades det genomsnittliga antalet frihetsår som en nyupptagen gård fick innan den skattlades och infördes i jordeböckerna, till stor del genom att jämföra med tiondelängdernas uppgifter.⁵

Karta över Lars-Olof Larssons och den svenska delen av ödegårdsprojektets undersökningsområden. De av Eva Österberg särskilt bearbetade socknarna har markerats med fyllda linjer.

Därigenom kunde en ganska god uppfattning om antalet brukare uppnås. Larssons metod har sedan förfinats, huvudsakligen genom en mera detaljerad behandling av materialet där beläggen för varje gård redovisas, vilket ger större möjlighet att korrigera med hänsyn till administrativa förändringar etc.⁶

Nedan kommer *gård* och *gårdetal* att användas som beteckningar på besuttna skatteenheter, registrerade eller ej, medan däremot *bruk* kommer att användas som beteckning på antalet brukningsenheter, dvs. även med hänsyn till hemmansklyvningen.

Frihetsår

Nyupptagna gårdar fick ett antal års frihet från skattläggning. Gustav Vasa meddelar detta kortfattat, men frihetsår förekom redan under senmedeltiden.

De gårdar som nyinfördes i jordeböckerna hade upptagits en tid dessförinnan. En uppskattning av tidsrymden möjliggörs genom att nybyggena infördes tidigare i tiondelängderna än i jordeböckerna. Det kan dock även ha förflutit en tid mellan kolonisationens begynnelse och införandet i tiondelängderna.

Larsson använder som schablon 14 frihetsår för krono- och skattejord. Frälsejorden tenderade att bli skattefri längre eftersom man före 1605 i allmänhet inte skattlade frälsehemman motsvarande under en halv gårds storlek.⁷ I sina beräkningar använder han därför det dubbla antalet frihetsår för frälsejord jämfört med för övriga jordnaturer. I de mera detaljerade redovisningar anger Larsson för Konga härad antalet oskattlagda i några konkreta fall till 7–14 år, i Uppvidinge utgör 14–25 år en median för de angivna fallen, i Södra Möre anges 10–20 år. För övriga härader anges samma tidsmarginaler och att frälsebönder, utom i Visnums härad, tenderade ha betydligt längre frihetsterminer.⁸

Österberg har genom en jämförelse mellan tionde- och fodringslängder å ena sidan och jordeböcker å den andra, i några socknar hon ägnade en mera detaljerad genomgång, visat att gårdarna uppträdde omkring 7–8 år tidigare (medianvärde) i de förstnämnda längderna. Några längre frihetsterminer för frälsegods kan dock inte urskiljas i dessa värmländska socknar.⁹

Skarin kan, genom en jämförelse mellan tiondelängder och jordeböcker, för västra Västergötland belägga frihetsperioder på omkring 15 år för nyupptagna skatte- och kronotorp, men omkring 40 år för frälse.¹⁰

Brunius har för västra Närke förutom tiondelängderna också kunnat utnyttja hertig Karls rannsakingar rörande nybyggen, och därigenom visat att det i detta område tog genomsnitt 4 år innan ett nybygge upptogs i tiondelängden och ytterligare 5 år innan det skattlades. Frälsetorp kunde dock existera utanför jordeböckerna i tiotals år.¹¹

I Norra Vedbo fördes jordeböckerna så utförligt att man tog in nybyggen redan innan de skattlades. Bååth anger att nybyggena efter 7–8 år och i enstaka fall redan efter 6 år infördes som skattlagda.¹²

Antalet frihetsår har således varierat regionalt. Detta kan bero på att denna rättighet framvuxit genom lokala förhandlingar. Det finns få uppgifter om den

i centrala stadgor. Bååth har också påpekat att tillfällig ödeläggelse, eller snarare oförmåga att betala skatt, under frihetsperioden kan ha förlängt denna. Man kan sannolikt räkna med ett allmänt genomsnitt på omkring tio frihetsår eller kanske något mer särskilt med tanke på den ofta obestämda tidsperioden mellan upptagandet av en nyodling och införandet i tiondelängden.

Det faktiska gårdetalet

För några av de här behandlade häraderna ges beräkningar av den faktiska ökningen av antalet jordeboksgårdar med hänsyn till antalet frihetsår (Skarin och Bååth), för andra har endast de i jordeböckerna intagna gårdarna redovisats mer i detalj (Österberg, Brunius och även Larsson).¹³

Tabell 1. Ökningen av det faktiska gårdetalet i hela procentenheter.

Härad	1540–1600	1550–1600	1570–1600
Hardemo (1555)	–	23	–
Grimsten (1555)	–	17	–
Kumla (1555)	–	21	–
Edsberg (1555)	–	37	–
Vadsbo	–	–	15
Visnum	–	–	34
Lysing	–	–	6
Göstring	–	–	12
N Vedbo	30	29	6
Kinda	–	–	11
Konga	–	–	8
Uppvidinge	–	–	5
SMöre	–	–	9
Flundre (1547)	57	42	19
Ale (1547)	22	16	14
Vättle (1545)	9	2	1
Sävedal (1545)	12	6	3
Askim (1545)	2	0	0
Bollebygd (1546)	29	29	13
Mark	3	0	0
Kils	113	–	–
Grums	101	–	–
Gillberg	60	–	–
Jösse	57	–	–

Kortvarigare ödeläggelse har ej medräknats.

Källa: Brunius 1980, s 100; Larsson 1972, s 145; Bååth 1983, s 157; Skarin 1979, 1 s 134–138; Österberg 1977, s 149–151, se även s 161–162 med tabeller över ökning av jordeboksenheter till 1610 där ökningen för Gillbergs härad blir 56 % och för Jösse 60 %.

1500-talets bebyggelseexpansion

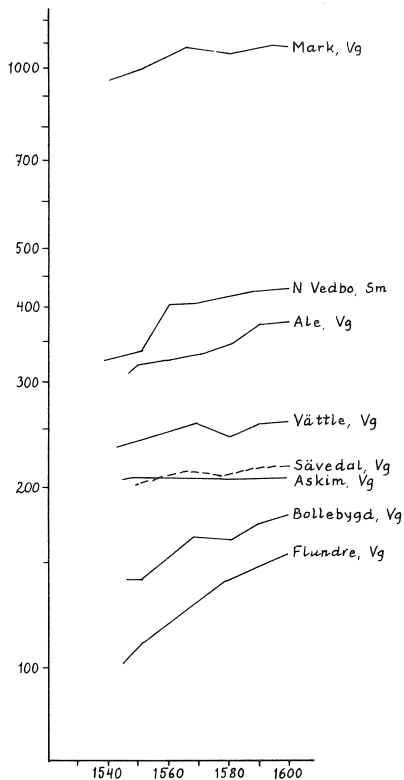

Diagram 1. Faktisk gårdetalsökning i några häradar.

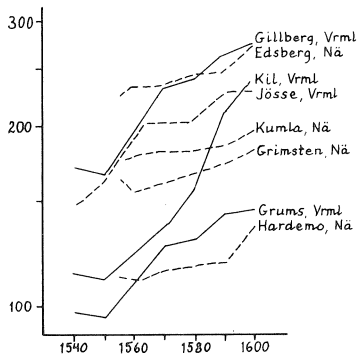

Diagram 2. Nominell gårdetalsökning i några häradar.

Janken Myrdal

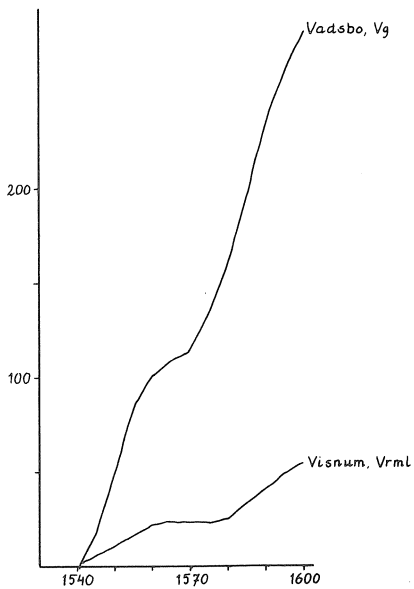
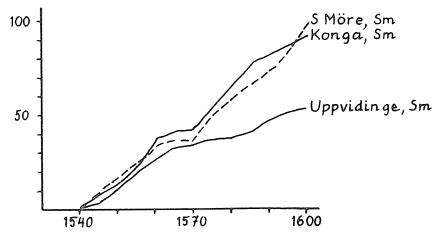
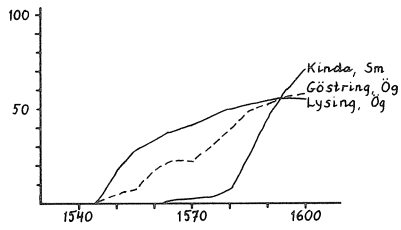

Diagram 3 A-C. Beräknad ackumulerad ökning av nybyggen.

För att bättre kunna visa förändringarna över tid har även diagram gjorts, av tre typer: 1. För häradet där den faktiska gårdetalsökningen beräknats. 2. För häradet där endast den i jordeböckerna införda nominella gårdetalsökningen beräknats (i detta bör man således för att få en uppfattning om den faktiska bebyggelseutvecklingen förskjuta kurvorna tio år åt vänster, dvs 1540 är ungefär lika med 1530 etc). Slutligen har diagram gjorts över Larssons undersökningsområden, för vilka han räknat ut den faktiska nyodlingen med hänsyn till antalet frihetsår.¹⁴ De två förnämnda är semilogaritmiska, men inte den tredje typen av diagram eftersom dessa inte mäter en relativ förändring i förhållande till ett ursprungsvärde.

Innan tabell och diagram tolkas måste dock ett par frågor tas upp till närmare behandling. 1. Hemmansklyvningens omfattning. 2. Ökningen före ca 1540 och efter 1600.

Hemmansklyvning

Också här kompliceras en jämförelse av undersökningarnas variationer runt det metodiska huvudtemat. Huvudmetoden utgörs av en jämförelse mellan å ena sidan jordeböckerna och å den andra förmögenhetsbeskattningarna Älvsborgs lösen 1571 (ÄL) och hjälpskatterna 1599 och 1601 (HL). Dessa förmögenhetsbeskattningarna anses allmänt redovisa alla boskapsägande och därmed alla brukare.¹⁵

Några problem anmäler sig dock, främst att vissa grupper saknas i ÄL och HL. En enkel subtraktion av jordebokens registrering av besuttna skatteenheter från förmögenhetstaxeringarnas av brukare skulle ge en undervärdering av den dolda hemmansklyvningen. Vissa av de utelämnade grupperna, som knektar, utgjorde dessutom ett inte obetydligt antal.

1571 var frälselandbor inom frihetsmilen befriade från taxering liksom adelns sätesgårdar.¹⁶ Däremot var knektar och krigsfolk skatteskyldiga,¹⁷ men registreras ändå inte i exempelvis västra Västergötland och delvis inte i Göstrings hd.¹⁸ Ödegårdar blev 1571 ofta registrerade i Småland och Östergötland men inte i Västergötland.¹⁹ I delar av Nordöstra Småland tycks man 1571 t o m ha undvikit att alls redovisa hemmansklyvning genom att strikt följa jordeboken och endast anteckna ett namn för varje jordeboksgård.²⁰

1599 var förutom sätesgårdar och kringboende frälselandbor också krigsfolk befriade och i vissa områden, exempelvis Visnums hd, var också gårdar med frihetsår samt kronobetjänter befriade från skatt.²¹

Larsson gör en skattad korrigerings av ÄL och HL (där han också tar hänsyn till knektar som varken nämns i jordbok eller förmögenhetstaxering), och jämför detta med korrigerade siffror för jordeboken. Österbergs siffror ger en möjlighet att beräkna hemmansklyvningen. Hon ger inte något korrigerat jordbokstal, men det förefaller som om de gårdar som ännu inte skattlagts inte heller upptagits i förmögenhetsbeskattningen 1599/1601 (detta gäller även det närallgande Visnums härad, se ovan).

Tabell 2. Den dolda hemmansklyvning 1571 och 1599–1600 i procent av gårdetalet.

Härad	1571	1599/1601	
Hardemo	–	12	
Grimsten	–	7	
Kumla	–	5	1 sn av 2
Edsberg	–	14	6 sn av 8
Vadsbo	25	34	
Visnum	3	3	
Lysing	14	18	
Göstring	0	13	
N Vedbo	21	17	4 sn av 5, 1571
Kinda	8	11	
Konga	39	63	
Uppvidinge	12	33	
S Möre	7	25	
Flundre	13	41	
Ale	18	73	4 sn av 9, 1599
Vättle	41	87	
Sävedal	36	–	3 sn av 6
Askim	3	–	
Bollebygd	54	47	
Mark	28	–	
I Vrml			
9 socknar	–	34	

De 9 socknarna i Värmland är: i Kils hd Grava, Tingvalla, Hammarö, Kil; i Grums hd Grums, Segerstad; i Gillbergs hd Gillberga; i Jösse hd Arvika, Älgå.

Källa: Brunius 1980, s 105–106; Larsson 1972, s 145; Bååth 1983, s 181–182; Skarin 1979, 1 s 150; Österberg 1977 s 174–175.

Skarin, Brunius och Bååth har jämfört ett korrigerat ÄL och HL med ett korrigerat jordebokstal men med lite olika metoder. Bååth har för 1571 men inte för 1599/1601 räknat bort ej skattlagda nyodlingar samt ödegårdar, Skarin har räknat bort ödegårdar i sin jämförelse och Brunius räknar bort gårdar som inte skattlades förrän efter 1600. Dessa olikheter spelar dock knappast någon större roll för de relativa talen i tabellen.

Brunius har visat att en del hemmansklyvning registrerades i jordeböckerna.²² Men för en komplettering av jordeböckernas uppgifter om bebyggelseexpansion är endast den dolda hemmansklyvningen av intresse.

Medianen för den dolda hemmansklyvningen i tabell 2 per härad är för 1571 mellan 14–18%, och genomsnittet med hänsyn till antalet bruk är 21%. 1599/1601 är medianen 18% och genomsnittet 35%. I viss mån förrycks dessa resultat av att vissa häradar saknas den ena gången. Om istället endast häradar som finns representerade vid båda tillfällena jämförs blir den genomsnittliga hemmans-

klyvningen med hänsyn till antalet bruk 1571 19% och 1599/1601 32%. Det skedde således en betydande ökning i hemmansklyvningens omfattning.

En intressant fråga för tolkningen av hemmansklyvningens regionala fördelning är om den varit ett alternativ till eller ett komplement till ökningen av antalet jordeboksgårdar. Mera konkret kan man å ena sidan tänka sig att i slättbygder har expansionen huvudsakligen skett genom hemmansklyvning och i mindre utsträckning genom ökning av gårdetalet, men å andra sidan är det också tänkbart att man i skogsbygder haft både en kraftig ökning av hemmansklyvningen och en ökning av gårdetalet.

En korrelationsberäkning mellan hemmansklyvningens omfattning 1571 och den faktiska gårdetalsökningen på häradsnivå före 1571 ger inget signifikativt utslag, korrelationen är $-0,10$ (enl tab 1 och 2). Inte heller en beräkning av sambandet mellan ökningen (eller minskningen) av hemmansklyvningen 1571–1599/1601 och ökningen av gårdetalet under denna period ger något utslag, korrelationen är $-0,24$, men om Visnum frånräknas blir korrelationen faktiskt obefintlig: $0,04$. En beräkning av sambandet på sockennivå mellan ökningen i gårdetalet och ökningen/minskningen i antalet förmögenhetstaxerade för arton socknar i västra Västergötland ger korrelationen $0,39$,²³ men vid en redovisning av bebyggelseökningen 1540–1600 respektive hemmansklyvningen 1571 konstaterar Skarin att hemmansklyvningen var större i södra delen av undersökningsområdet men gårdetalsökningen större i norr.²⁴

Österberg visar att man i några värmländska socknar har en låg ökning av gårdetalet som uppvägs av en relativt kraftig ökning av hemmansklyvningen, men i andra socknar har både hemmansklyvning och gårdetal ökat.²⁵ Inte heller Brunius kan för Närke påvisa något klart samband mellan en låg gårdetalsökning och en omfattande hemmansklyvning eller vice versa, även om det finns en viss koncentration på torpkolonisation i skogsbygd.²⁶

Det fanns således varken någon tydlig allmän tendens till att hemmansklyvningen var störst i de för gårdetalet mest expansiva områdena, eller att en kraftig expansion doldes i form av hemmansklyvning i de områden där gårdetalet ökade minst.

Vad gäller hemmansklyvningens kronologi har på häradsnivå sambandet mellan hemmansklyvningens storlek 1571 och dess ökning 1571–1599/1601 beräknats. Korrelationen är $0,08$. Helt avvikande är Bollebygds härad med stor hemmansklyvning 1571 men sjunkande därefter både relativt och absolut. Om man bortser från detta undantag blir korrelationen för de tolv övriga fallen $0,44$. Där hemmansklyvningen var omfattande tenderade den således också fortsättningsvis att oftast öka ganska snabbt.

Huvudinstrumentet för en beräkning av hemmansklyvningens storlek, i de fall den inte är känd, är därför nedan hemmansklyvningens ökning i sig och inte dess förhållande till gårdetalsökningen.

Utveckling före 1540 och efter 1600

Rörande tyngdpunkten i den senmedeltida ödeläggelsens omfattning har olika uppfattningar framförts och diskuterats, men man är tämligen ense om att en viss nyodling eller återuppodling kan ha skett under 1400-talets sista del och att det samtidigt skedde en viss ödeläggelse. Huvudtendensen har därför snarast varit ett stagnerande antal gårdar, en stabil bebyggelsestorlek.²⁷

För perioden från 1500-talets början fram till 1540 anser Brunius att uppodlingen varit mycket begränsad. Han stöder sig på jämförelser med en tiondelängd från en socken i Närke från 1526 och även på tidigt diplommaterial. Även Bååth antyder att expansionen har varit begränsad före 1530-talets mitt.²⁸

Österberg och Skarin kan belägga en viss nyodling under 1500-talets första årtionden även om denna varit mindre omfattande än efter 1540.²⁹

Larsson ger de utförligaste siffrorna i detta avseende. Han menar att en skattläggning skedde omkring 1540 av tidigare sedan länge upptagna nybyggen, och att vissa av dessa t o m kan ha upptagits under senmedeltid.³⁰ För vart och ett av sina utvalda härader, utom Kinda för vilket det finns uppgifter först från 1562, anger han ett beräknat antal nybyggen som anlagts före omkr 1540 men registrerats först då. Detta kan ställas emot uppgifterna om gårdar i jordeboken. Den på detta sätt beräknade nyodling utgör mellan 0 och 15 % av det registrerade gårdetalet omkr 1540.³¹ Om denna nyodling antas ha legat i huvudsak på 1520- och 1530-talen är det inte otroligt att den först omkr 1540 registrerades i sin helhet, och att de av Larsson givna siffrorna ger en tämligen god bild av ökningen av gårdetalet före 1540 (även om de måste betraktas som minimisiffror).

För perioden efter 1600 visar undersökningarna på att bebyggelseexpansionen avmattades eller stagnerade efter ett par årtionden in på århundradet.³²

En tolkning av bebyggelseexpansionen i södra och västra Sverige

I sammanställningen av dessa uppgifter finns tre viktiga faktorer: 1. Den nominella gårdetalsökningen. 2. Antalet frihetsår. 3. Hemmansklyvningens omfattning och förlopp.

Den faktiska ökningen av gårdetalet beräknas där författarna inte gjort det själva, genom att den nominella ökningen i jordeböckerna antas redovisa nybyggen tio år efter de anlagts. Vad gäller de härader Larsson undersökt har utgångspunkten, istället för den nominella ökningen, varit de av honom beräknade anläggningstiden för nybyggen och hans beräkningar av det faktiska gårdetalet 1571 (vilket dock ger i stort sett samma siffror som att använda 10–15 år yngre nominella jordebokssiffror).

I de härader där uppgifter om hemmansklyvning saknas för några socknar har dessas hemmansklyvning skattats enligt de övriga socknarnas.

För härader där uppgifter om hemmansklyvning helt saknas 1571 eller 1599/1600 har dess ökade andel tagits till utgångspunkt. Om man jämför graden av

hemmansklyvning 1571 och 1599/1601 finner man att den nästan genomgående ökat. En beräkning av hemmansklyvningen per härad 1599/1601 i förhållande till 1571 ger en median på 1,6 och genomsnittet för samtliga belagda härad och socknar med hänsyn till totala antalet bruk 1,7. I genomsnitt har hemmansklyvningens relativa storlek i förhållande till gårdetalet således ökat med två tredjedelar (vilket absolut sett betyder en ännu större ökning av hemmansklyvningen eftersom även gårdetalet som regel ökat). Man kan vidare anta att ökningen var konstant under perioden 1540–1600, och i så fall bör hemmansklyvningens relativa storlek 1540 varit en tredjedel av den 1570. Uttryckt på ett annat sätt har av *ökningen* 20 % kommit före 1540, 40 % mellan 1540 och 1571 och 40 % mellan 1571 och 1600. En sådan beräkning har använts i tabell 3 nedan.

I tabellen ges också den nominella ökningen av jordeboksgårdar och den beräknade gårdetalsökningen med hänsyn till antalet frihetsår för att visa gången i beräkningarna.

För Närke kan inte nominell ökning anges eftersom längderna börjar först 1555, men här har frihetsperioden satts till 15 år varigenom övriga siffror kan beräknas. Brunius undersökningar tyder dock på att antalet frihetsår som regel varit färre, och troligen anges därför för låga siffror för ökningen i Närke (dvs för hög utgångssiffra för beräkningarna). För några härad i Västergötland inleds sifferserien först en bit in på 1540-talet, vilket leder till en för hög utgångssiffra. Men för ökningen av antalet bruk i dessa härad är skillnaden troligen inte mer än i storleksordningen ett par procentenheter.

För några härad är beräkningarna osäkra. Exempelvis för Marks härad där uppgifter om hemmansklyvningens storlek saknas för ca 1600. I det intilliggande Bollebygds härad sjönk hemmansklyvningens andel medan den däremot i det också intilliggande Sävedals härad kraftigt ökade. Ett annat exempel är Göstrings härad där det för 1571 redovisas en *negativ* hemmansklyvning, och misstanken mot dessa siffror stärks av att Bååth, som ovan nämnts, kunnat visa att man i en socken i det näraliggande Norra Vedbo programmatiskt uteslutit hemmansklyvning ur längderna. Kanske har hemmansklyvningen redan tidigt haft större omfattning i Göstring än vad källmaterialet låter påskina.

Man skulle kunna invända att den använda beräkningsmetoden ger en för stor andel av hemmansklyvningen till perioden ca 1570–1600. En jämförelse visar att för de härad där kompletteringar måste göras 1571 och 1600 fås ett något högre antal hemmansklyvningar i förhållande till gårdetalet 1600, och ett lägre 1571, än för övriga härad (vilket dock åtminstone delvis beror på regionala skillnader). Man kan som alternativ anta en annan fördelning av ökningen: 20 % före 1540, 50 % mellan 1540 och 1570 och 30 % från 1570 till 1600. Men detta innebär totalt endast en marginell förändring eftersom det är få härad för vilka siffrorna måste kompletteras. För totalökningen 1540–1600 är det endast Sävedals och Marks härad som får en betydande sänkning av ökningen till 47 resp 32 %.

Tabell 3. Beräknad ökning av gårdar/bruk i vissa häradet 1540–1600.

Härad	nominell ökn	ber gårdetals- ökn	ber ökn av antalet bruk
Hardemo	–	23	34
Grimsten	–	17	23
Kumla	–	21	25
Edsberg	–	37	52
Vadsbo	27	28	59
Visnum	58	62	67
Lysing	23	18	33
Göstring	12	18	33
N Vedbo	30	30	43
Kinda	–	14	23
Konga	11	14	64
Uppvidinge	9	10	40
S Möre	4	13	29
Flundre	52	57	126
Ale	14	16	100
Vättle	17	9	79
Sävedal	17	12	61
Askim	4	3	6
Bollebygd	34	29	61
Marks	6	4	39
Socknar:			
Kil–Grums– Gillberga–Jösse	58	59	109

Källa: Tab 1–2; Larsson 72, 83, 87, 92, 100, 103.

Större betydelse för totalresultatet har beräkningen av hemmansklyvningen 1540 där skattningar måste göras för varje härad (antingen från uppgiften om hemmansklyvning 1571 eller om denna saknas från den om hemmansklyvningen ca 1600). Här kan en invändning vara att beräkningen i tabell 3 ovan givit ett för lågt värde för ökningen andel före 1540 (beräkningen innebär att endast ca 16 % av hemmansklyvningen i absoluta tal faller före 1540). Men även om man istället antar att så mycket som en fjärdedel av ökningen i hemmansklyvning skett före 1540 medför detta inte några större förändringar av siffrorna ovan. Sänkningen av ökningen 1540–1600 jämfört med tabell 3 blir i nästan samtliga fall mellan 0–5 %. Det enda fall där sänkningen blir större är Flundre härad som enligt denna alternativa beräkning får en ökning begränsad till 106 %. Totalt minskar ökningen av antalet bruk med denna beräkning med 3 % till 48 % (jfr tab 4).

Om man antog att hemmansklyvningen i ännu högre grad skedde före 1540 skulle detta innebära dels att hemmansklyvningens ökning i stor omfattning skulle ha inletts före ökningen i gårdetalet³³ och dels att hemmansklyvningens

ökning skulle varit mera begränsad 1540–70 än 1570–1600. Detta, en kraftig hemmansklyvning i början och slutet av 1500-talet men en mera begränsad i dess mitt, förefaller knappast som ett sannolikt alternativ.

Både antagandet om att 50 % av ökningen tillfaller perioden 1540–70 och att 25 % av ökningen tillhör perioden före 1540 är troligen överskattningar av hemmansklyvningen under dessa perioder. De siffror som givits i tabell 3 kan därför ses som tämligen goda approximationer av den verkliga utvecklingen.

Häradernas medianökning enligt tabell 3 är 43 % 1540–1600 och den sammanlagda ökningen för det beräknade antalet bruk i alla undersökta häradar är 51 % (se tabell 4). Som påpekas av flera författare och framgår av diagrammen ovan finns en stagnationsperiod från ca 1563 till 1570, dvs det Nordiska sjuårskrigets tid. Ökningen i antalet bruk skulle således i huvudsak tillhöra en femtioårsperiod, och med en femtioprocentig ökning av antalet bruk (och brukare) skulle den årliga ökningen röra sig omkring 0,8 %, dvs varit betydande. (Inkluderas 1560-talets stagnation blir ökningen ca 0,7 % årligen.)

Huruvida denna bebyggelseökning motsvarar en ökning av åkerarealen kan tiondelängdernas uppgifter om odlingen delvis besvara. Österberg har för sina detaljundersökta socknar i Värmland kunnat konstatera en ökning av tionde per tiondegivare från 1570-talet, och även Skarin har i en tabell visat en mindre ökning av tiondevoten i västra Västergötland under 1500-talets sista årtiondena.³⁴ Björn Helmfrid har i sin undersökning av tiondet i två byar i östra östergötland påvisat en ökning av tiondet per gård under 1500-talets sista årtionden.³⁵ Det är således möjligt att det förutom den allmänna bebyggelseexpansionen under 1500-talet också skett en viss utvidgning av den genomsnittliga åkerarealen, och odlingen, per gård under slutet av 1500-talet. Men för att helt säkra detta resultat krävs ytterligare undersökningar.

I bebyggelseutvecklingen kan man urskilja ett särskilt expansivt område i Värmland och norra Göta Älv-dalen, med en ökning på omkring 75–100 %. Men den värmländska undersökningsregionen måste differentieras. Tydligt har de västligaste delarna av landskapet haft en mindre expansion än de centrala.³⁶ För övriga delar södra och västra dåvarande Sverige är det svårare att identifiera några klara skillnader, ökningen har varit omkring 30–50 % i de flesta häraderna. Det centrala Närke och de undersökta delarna av Östergötland tillhör de minst expansiva, medan Visnum, Vadsbo och Edsbergs häradar i utkan- ten av det värmländska expansionscentrummet tillhör häraderna med den högsta ökningstakten.

Man kan därefter ställa sig frågan om ökningens fördelning mellan huvudperioderna, –1540, 1540–70 och 1570–1600. I tabell 4 har ökningen givits i absoluta tal för några större regioner, huvudområden, enligt den beräkningsmetod som använts i tabell 3. Ökningstakten tycks varit tämligen jämn. En viss men inte helt avgörande roll för detta spelar det ovan gjorda antagandet om en jämn ökning av hemmansklyvningens andel.

För perioden före 1540 är siffrorna osäkra. För de häradar Larsson behandlar visar en sammanvägning av de av honom beräknade ökningarna av gårdetalet

och den här beräknade hemmansklyvningen att ca 5–20% av antalet bruk i dessa häradar omkring år 1540 troligen upptagits under årtiondena dessförinnan. Det kan vidare antas att denna nyodling huvudsakligen hänför sig till fredsperioden från 1520-talet och framåt. Men samtidigt måste hänsyn tas till den av Brunius påvisade troliga avsaknaden av bebyggelseexpansion i Närke ca 1525–1555.

Tabell 4.. Det beräknade antalet bruk i fem huvudområden (absoluta tal avrundade till tiotal).

	1540	1570	1600	ökning i %		
				40–70	70–00	40–00
huvudomr 1	1 860	2 270	2 810	22	24	51
huvudomr 2	1 600	1 880	2 130	18	10	33
huvudomr 3	2 380	2 790	3 440	17	23	45
huvudomr 4	2 330	2 930	3 640	28	24	56
huvudomr 5	580	900	1 210	55	34	109
summa	8 750	10 770	13 230	23	22	51

Huvudomr 1: Hardemo, Grimsten, Kumla, Edsberg, Vadsbo, Visnum.

Huvudomr 2: Lysing, Göstring, N Vedbo, Kinda.

Huvudomr 3: Konga, Uppvidinge, S Möre.

Huvudomr 4: Flundre, Ale, Vättle, Sävedal, Askim, Bollebygd, Mark.

Huvudomr 5: Kila, Grums, Gillberg, Jösse.

Det kan här vara av intresse att jämföra med de olika författarnas tolkningar av resultatet för de egna undersökningsområdet. Larsson menar att man har en markerad folkökning under förra delen av 1500-talet fram till 1560-talets senare hälft, då en viss nedgång av folket skedde, men från 1570-talet till 1620-talet följde åter en stark folkökning. Österberg skriver att i hennes värländska undersökningsområde låg den faktiska nyuppodlingen i sin huvudpart före 1570.³⁷

Skarin menar att i hans undersökningsområde är 1580-talet den dominerande tillväxtperioden, men att en betydande ökning också finns på 1540- och 1550-talen. Brunius menar att i västra Närke var 1580- och 1590-talen de viktigaste nyodlingsperioderna.³⁸ Bååths siffror är märkliga så till vida att de för Norra Vedbo visar en mycket snabb expansion på 1550-talet, men en beskedlig under perioderna dessförinnan och därefter. Hon hävdar dock att detta har överensstämmt med det faktiska skeendet, och att det inte är resultatet av någon form av effektivare skattläggning på 1550-talet.³⁹

Dessa tolkningar, som huvudsakligen bygger på gårdetalets utveckling, tyder också de på att både perioden före och efter stagnationen på 1560- 1570-talet kan utpekas som ungefär likvärdiga med avseende på expansionskraft.

De ovan behandlade siffrornas och beräkningarnas mått av osäkerhet måste betonas i jämförelse med t.ex. den svenska befolkningsstatistiken på 1700-talet

och därefter, men det måste samtidigt framhållas att det svenska källmaterialet för 1500-talet av hög kvalitet. Det ger möjlighet till att förutom att belägga antalet skattlagda gårdar också detaljgranska och diskutera antalet nyupptagna men ännu icke skattlagda gårdar och även den dolda hemmansklyvningens omfattning.

Det är därför möjligt att med utgångspunkt från den ovanstående genomgången på ganska goda grunder göra en hypotetisk kurva över en normal bebyggelseutveckling i södra och västra Sverige (diagram 4). 1540 har givits indexvärdet 100. För perioden före 1540, kurvans inledningsfas, måste det dock erkännas att vi vet mindre och att källmaterialet är sämre än i många andra europeiska länder. Här har en avvägning skett mellan de delvis motstridiga uppgifterna, och en tänkbar möjlighet är att expansionen i vissa områden, exempelvis Småland, inletts tidigare än i andra, exempelvis Närke.

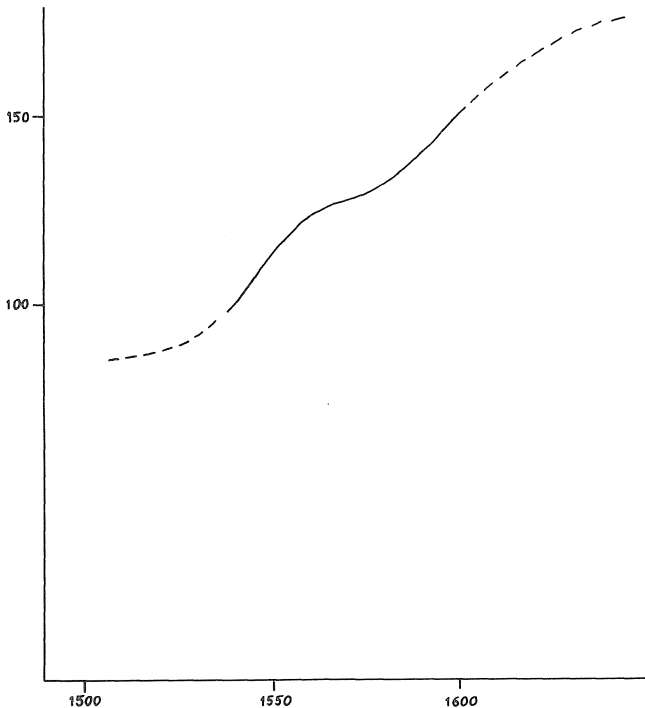

Diagram 4. Ökning av antalet bruk, en hypotetisk kurva över normalutvecklingen i södra och västra Sverige.

Heldragen linje markerar den tidsperiod som de flesta undersökningar omfattar och för vilken det finns ett omfattande källmaterial.

Index 1540 = 100

Bebyggelseutveckling i övriga Sverige

De här behandlade undersökningarna rör endast en del av landet: Småland, Västergötland, Värmland, Närke samt västra Östergötland. Hans Forssell har beräknat att i Älvsborgs lösen nämns ca 47 100 hushåll i de län som omfattar detta område (varav i Linköpings län ca 8 400), och i övriga delar av landet ca 36 800 hushåll.⁴⁰ De noggrant undersökta regionerna berör således omkring (eller något över) en femtedel av hushållen i sydvästra Sverige. För övriga delar av Sverige, omfattande knappt hälften av landets hushåll, har inga lika detaljerade undersökningar gjorts. Nedan skall dock några undersökningar rörande dessa områden i korthet presenteras.

Brunius har för de östra delarna av Närke redovisat den nominella ökningen av jordebokssiffrorna. Sundbo härad hade en ökning med 23 % under 1555–1600, Sköllersta 26 %, Askers 27 % och Örebro härad 39%.⁴¹

För Västerbotten har Ingvar Jonsson påvisat en ökning av antalet nominati från 1543 till 1599 med 23 % (han menar också att åkerarealen ökat i ungefär samma grad).⁴² Men för Ångermanland har Josef Westin tidigare, med utgångspunkt från tiondeuppgifter och jordeboksmantalet, visat att "jordbrukshushållen" ökade med 36 % under 1541–1560 för att därefter stagnera och under slutet av 1500-talet och 1600-talets första år ha sjunkit ned till den ursprungliga nivån.⁴³

I två till Nordsverige angränsande områden, sydvästra Finland och Jämtland, har inom ödegårdsprojektets ramar undersökningar av bebyggelseutvecklingen gjorts. Med hjälp av framför allt tiondelistor visar Helge Salvesen att bebyggelsen i Jämtland efter en stagnationsperiod under sjuårskrigets tid ökat svagt fram till omkring 1600 för att därefter minska eller stagnera. Eljas Orrman har, med samma metoder och material som de svenska deltagarna i ödegårdsprojektet, för några socknar norr och nordväst om Åbo visat att bebyggelsen ökat svagt mellan ca 1540 och 1560 för att därefter stagnera eller minska under senare delen av århundradet.⁴⁴ Det förefaller som om man åtminstone i delar av Nordsverige och angränsande områden haft ett förlopp där expansionen upphört tidigare än i södra och västra delen av landet.

Per-Göran Ersson har i en undersökning av utvecklingen på Gotland bland annat genom en analys av namntyper tyckt sig kunna påvisa en hemmansklyvning från senare delen av 1400-talet och en bit in på 1500-talet. Denna skall ha inneburit en bebyggelseexpansion efter senmedeltidens ödeläggelse. 1500-talets sista del skulle däremot på Gotland präglas av stagnation.⁴⁵

Den mest omfattande bearbetningen utanför ödegårdsprojektet har gjorts av projektet Det medeltida Sverige, som publicerat sammanställningar för ett antal härader i Uppland. Dessa sammanställningar ger ett omfattande material rörande den nominella gårdetalsutvecklingen, däremot inga korregerade siffror (nedan har endast besuttna jordeboksenheter medräknats, ej ängar, vretar, utjordar o likn ej heller kvarnar).

Ökningen i tabell 5 avser inte helt likartade perioder. I de flesta fall gäller det från 1540/41–1567/69. Men för Norra Roden finns några socknar där begynnelseåret är så sent som 1554 och för Olands härad är avslutningsåren 1577/78.

Med dessa reservationer kan den sammanlagda ökningen för de tretton häraderna i absoluta och avrundade tal anges till från 3960 till 4030, dvs 1,8%. Minskningen i Rasbo beror främst på att antalet frälsegårdar minskat utan motsvarande registrerad ökning för andra gårdar.

Tabell 5. Gårdetalets ökning i några uppländska häraden ca 1540–1570.

Härad	Ökning i %
Norra Roden	4,8
Ulleråker	4,4
Vaksala	2,5
Bälinge	-0,7
Norunda	0,5
Rasbo	-6,9
Tierp	1,6
Våla	2,3
Vendel	0,0
Oland	1,5
Närdsjö	6,9
Lyhundra	2,5
Sjuhundra	2,2

Källa: *Det medeltida Sverige* 1:1 (Sth 1972), s 45; 1:2 (Sth 1984), s 31–32; 1:3 (Sth 1982), s 29–31; 1:4 (Sth 1974), s 33–36; 1:5 (Sth 1986), s 29–30.

Även om dessa nominella siffror innehåller flera osäkerhetsmoment kan det ändå konstateras att bebyggelseökningen i mitten av 1500-talet förefaller varit mera begränsad i Uppland än i södra och västra dåvarande Sverige.

Tänkbart vore att Uppland istället haft en större hemmansklyvning. Här kan man jämföra (av Forssell publicerade siffror över) antalet registrerade i jordboken 1571/73 med antalet som betalade Älvsborgs lösen. Denna skillnad anger inte den dolda hemmansklyvningen (eftersom båda dessa siffror måste korrigeras), men ger en antydning om dess ungefärliga storlek. För de i tabell redovisade häraderna där längder för Älvsborgs lösen bevarats är skillnaden ca 10–25% och ibland mindre.⁴⁶ Detta motsvarar ungefär samma hemmansklyvning som i stora delar av övriga Sverige.

En vad gäller tidsprecision tämligen grov metod att mäta odlingsexpansion är pollenanalys, men denna ger långa tidsserier. De yngsta sedimenten är dock ofta utelämnade ur pollendiagram, bland annat för att torven kan vara för lös. Men Björn E Berglund har ändå genom en sammanställning av pollendiagram från

olika delar av södra Skandinavien kunnat påvisa en odlingsexpansion efter den senmedeltida ödeläggelsen, och han kallar detta för det femte expansionsstadiet sedan jordbrukets införande.⁴⁷

Flera moderna undersökningar understödjer ödegårdsprojektets resultat, om än inte med lika hög grad av precision. 1500-talet har präglats av en bebyggelseexpansion i större delen av Sverige.⁴⁸

Men det tycks finnas en viktig regional skillnad mellan å ena sidan de centrala slättbygderna (som Uppland) och de av ödegårdsprojektet undersökta områdena. Förmodligen har expansionsmöjligheterna varit större i skogsbygderna och de boskapsskötande regioner i södra och västra dåvarande Sverige än i de tidigt fullbyggda områdena i rikets centrum. Också andra aspekter som skattejordens storlek eller agrar nyheter kan ha spelat in.

Den bebyggelseökningen motsvarande befolkningsexpansionen har varit föremål för en äldre diskussion med Heckscher och Sundquist som huvuddeltagare. Det grundläggande källmaterialet var Älvsborgs lösen och de följande förnögenhetstaxeringarna och boskapslängderna (dock utan de korrigeringar som ödegårdsprojektet visat vara nödvändiga). Den viktigaste osäkerhetsfaktorn var hushållens storlek. Eva Österberg och Lars-Olof Larsson har givit den senaste sammanfattningen av denna diskussion och skriver: "Så mycket står dock klart, att det svenska rikets sammanlagda folkmängd vid Vasatidens början legat avsevärt under 1 miljon men ökat markant fram till 1600-talets början – uppskattningsvis med 40–60 %."⁴⁹ Denna uppskattning överensstämmer tämligen väl med de preciserade siffror rörande ökningen av antalet bruk som ovan angivits.

Sammanfattning

De inledningsvis givna frågorna har således givits svar. I sydvästra Sverige har bebyggelseexpansionen var tämligen kraftig. Under de två expansionsperioderna ca 1540–1562 och 1571–1600 var den årliga genomsnittliga ökning ca 0,8 %. I de mest expansiva områdena runt Väneren var ökningen upp till 1,4–1,5 % per år, medan den i mindre expansiva områden i Närke och Östergötland låg på omkring 0,5 % under dessa perioder. Hela expansionsperioden har sträckt sig från ca 1520 till ca 1620, med en lägre ökningstakt i början och slutet. I övriga delar av Sverige har man haft motsvarande expansion, i de bäst undersökta områdena i Uppland kan man anta att den genomsnittliga ökningstakten inte nått upp till det sydvästsvenska genomsnittet, utan kanske närmast motsvarat den i Närke.

Den svenska ökningen av bebyggelsen, av antalet hushåll på landsbygden, har varit snabb men inte exceptionell med europeiska mått. Man har i Frankrike beräknat en ökning på omkring 0,7 % per år från ca 1450–1560, med stora variationer från ned mot 0,3 % upp till 1,5–2,0 %.⁵⁰ I Tyskland har en tillväxttakt på 0,55 % beräknats för hela 1500-talet, med en starkare tillväxt på omkring 0,7 % i början av seklet och svagare på omkring 0,3 % i slutet.⁵¹ På den holländska

landsbygden har ökningstakten beräknats till 0,7 % per år 1514–1622, med en tillväxttakt på 1,3 % i det distrikt som ökat snabbast.⁵²

Dessa siffror baseras på taxeringar av hushåll eller motsvarande, och är därför direkt jämförbara med de svenska. Wrigley och Schofield har med en avancerad och elegant statistisk metod beräknat befolkningsutvecklingen i England och anger för perioden 1541–1601 en ökningstakt på mellan 0,5–1,0 % per år.⁵³

Regionalt ligger expansionsfaserna lite olika. Nordfrankrike hade sin huvudsakliga expansion från 1400-talets senare del till 1500-talets mitt, i Sydfrankrike pågick expansionen från ca 1500 till 1570–80. I Tyskland var ökningen snabbast i århundradets början. I Holland var tillväxten snabbast före 1570, men fortsatte till ca 1650. Den svenska expansionsfasen ligger således, med västeuropeiska mått, tämligen sent i 1500-talets allmänna expansion.

I det Sverige omgivande Norden finner man också något varierande tendenser. Bebyggelseexpansionen i större delen av Danmark (inklusive Skåne) och i egentliga Finland tycks ha varit mycket begränsad, åtminstone under 1500-talets senare del, däremot i det inre och norra Finland samt i stora delar av Norge har det skett en snabb bebyggelse- och befolkningsexpansion under 1500-talet som även tycks sträcka sig tillbaka till sekelskiftet. För Norge har man för 1500-talets mitt i ett par regioner kunnat konstatera en expansion på omkring 1–2 % årligen.⁵⁴

Både den allmänna expansionen och de regionala skillnaderna leder vidare till ett nytt komplex av frågor: Vilka förklaringar är tänkbara till bebyggelse- och befolkningsexpansionen?

Jag skall inte i detta sammanhang alltför mycket fördjupa mig i dessa centrala frågor, men ändå avslutningsvis peka på ett av de mest intressanta försöken till förklaringar, nämligen Guy Bois för Normandie. Vi möter i hans framställning en den svenska motsvarande odlingsexpansion.

Bois menar att en rad olika faktorer är knutna till varandra: en befolkningsökning och uppodling av mer jordbruksmark leder till en sjunkande arbetsproduktivitet, samtidigt får man stigande priser särskilt för jordbruksprodukter, den totala räntan stiger men inte dess andel av den totala produktionen, arbetslönerna sjunker och förmögenheten fördelas ojämnare på landsbygden. Detta knippe av samverkande faktorer slår under en nedgångsfas om i sina motsatser.⁵⁵

I Sverige har vi ett med europeiska mått unikt källmaterial för 1500-talet, inte bara rörande bebyggelsen utan också rörande förmögenhetsfördelningen, produktionen etc. Det skulle således vara möjligt att med vårt material detaljerat testa Bois teori.

NOTER

1. För Tyskland se W Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, 2:a uppl (Stuttgart 1967), s 150–158. För Nordsjöområdet se B H Slicher van Bath, *The agrarian history of western Europe* (London 1966), 199–203. För Frankrike se H Neveux, *Décline et reprise: la fluctuation bi-séculaire 1330–1560, Histoire de la France rurale 2* (Paris 1975), s 101–111. För Italien och Iberiska halvön se F Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II 1* (New York 1975), s 67–75, 394–410.
2. Jfr R Adamson, Nordiska, särskilt norska, ödegårdar, *HT* 1983. Ett par av de svenska undersökningarna i ödegårdsprojektet, Hans Sundströms och Sten Skansjö, har lagt tyngdvikten vid medeltiden men då koncentrerat sig på expansionsperioden ca 1000–1300.
3. Redovisningen rörande detta är i den sammanfattande publikationen tämligen summarisk. E Jutikkala, *The way up, Desertion and land colonization in the nordic countries c 1300–1600* (Stockholm 1981). Se dock E Österberg, *Social aspects*, s 217 i samma volym där en tabell presenteras. Gemensamt för denna liksom för sammanställningar i K Bååth, *öde sedan stora döden var . . . : Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal 1* (Lund 1983), s 158 och J Brunius, *Bondebygd i förändring: Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600* (Lund 1980), s 100 är dock att de inte tar hänsyn till att siffrorna beräknats med delvis olika metoder, och inte heller inberäknar hemmansklyvningen.
4. E Österberg, Bönder och annat folk, *HT* 1986.
5. L-O Larsson, *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640* (Lund 1972), s 35–40.
6. Se t ex E Österberg, *Kolonisation och kriser: Bebyggelse, skattetryck, odling och skattestruktur i västra Värmland ca 1300–1600* (Lund 1977), s 195 och O Skarin, *Grängsgårdar i centrum: Studier i Västsvensk bebyggelsehistoria ca 1300–1600* (Göteborg 1979), 1 s 120. Även Larsson 1972, s 71–72 gjorde dock sådana korrigeringar.
7. Larsson 1972, s 79–80.
8. Larsson 1972, s 80, 85, 91, 93–94, 97, 102, 105.
9. Österberg 1977, s 182.
10. Skarin 1979, 1 s 144–145.
11. Brunius 1980, s 115–117.
12. Bååth 1983, s 175 not 87 = 88.
13. Författarna menar således inte samma sak med ”korrigerat” gårdetal, exempelvis Brunius 1980, s 94–100 avser endast smärre korrigeringar med hänsyn till t ex administrativa förändringar, medan Skarin 1979, 1 s 131 med korrigerade siffror vill ge den ”faktiska bebyggelseutvecklingen”.
14. Larsson har inte, utom för åren 1571 och 1600, sammanställt detta till uppgifter om den faktiska gårdetalsutvecklingen, och en sammanläggning av den beräknade faktiska nyodlingen med jordeboksuppgifterna ger inte helt korrekta uppgifter, se t ex Larsson 1972, s 72, 81 och 145.

15. Larsson 1972, s 48–49, 117–118, där han också, bl a genom jämförelse med 1600-talets boskapslängder och domböcker, tillbakavisar möjligheten att två beskattade med boskap på samma jordeboksgård kan ha haft gården i sambruk. Andra forskare har senare anslutit sig till Larsson i stort sett utan invändningar. Jfr dock Bååth 1983, s 183 där hon antyder att ÄL kan innehålla husmän utan egen gård men med djur.
16. Larsson 1972, s 42.
17. Larsson 1972, s 122.
18. Skarin 1979, 1 s 149; Larsson 1972, s 129.
19. Larsson 1972, s 123, 128; Skarin 1979, 1 s 149 och Bååth 1983, s 149 där hon visar att ödegårdar redovisas i vissa delar av Norra Vedbo hd men inte i andra.
20. Bååth 1983, s 149.
21. Larsson 1972, s 122, 127.
22. Brunius 1980, s 106–108.
23. Skarin 1979, 2 s 139.
24. Skarin 1979, 1 s 170–171.
25. Österberg 1977, s 162–164.
26. Brunius 1980, s 109–110.
27. Se tex Österberg 1977, s 118; Brunius 1980, s 51, 69–70; Bååth 1983, s 137, 140.
28. Brunius 1980, s 102, 115; Bååth 1983, s 174–176.
29. Österberg 1977, s 179–180; Skarin 1979, 1 s 139, 145–146.
30. Larsson 1972, s 75, 85.
31. För Konga 13 %, Uppvidinge 4 %, Södra Möre ca 15 %, Visnum 6 %, Vadsbo 6 %, Lysing 7 %, Göstring 0 %. Larsson 1972, s 72, 81, 83, 85, 87, 90, 92, 94, 97–98.
32. Larsson 1972, s 158; Skarin 1979, 1 s 144–145; Brunius 1980, s 118. Jfr Bååth 1983, s 160. Se även L-O Larsson, *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga* (Växjö 1983), s 120 (Kinnevalds hd, Sm), 154–155 (Kumla hd, Nä), 188–189 (Valkebo hd, Ög).
33. Det kan här nämnas att G Framme, *Ödegårdar i Vätte härad* (Göteborg 1985), s 97–105 med utgångspunkt från gårds- och ortnamn hävdar att hemmansklyvningen varit stor i norra Bohuslän omkr 1400 för att därefter minska. Men det Framme kallar hemmansklyvning är snarare gårdsdelning (eller mera exakt: särskiljandet av två eller flera gårdar på samma plats, norra och södra gården etc). Det som här intresserar, den dolda hemmansklyvningens storlek, kan man inte avläsa i hans material. Men det är inte osannolikt att även den dolda hemmansklyvningen tenderade att minska i omfattning med ödeläggelsen under senmedeltiden.
34. Österberg 1977, s 204; Skarin 1979, 2 s 200.
35. B Helmfrid, *Tiondelängderna som källa till ett byalags ekonomiska historia 1555–1735* (Stockholm 1949), s 126.
36. Se tab 1. Österberg 1977, s 160–164 påpekar också att tex Arvika i västra Värmland nästan saknat ökning av gårdetalet, men att hemmansklyvningen varit tämligen omfattande.
37. Larsson 1972, s 149; Österberg 1977, s 183.
38. Skarin 1979, 1 s 131, 141; Brunius 1980, s 118.
39. Bååth 1983, s 174–175, 177.
40. H Forssell, *Sverige 1571* (Stockholm 1872–83), s 348.

41. Brunius 1980, s 100.
42. I Jonsson, *Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid* (Umeå 1971), s 274–275, 305–306. För Hälsingland menar han att åkerarealen varit stagnerande eller nedåtgående i början av 1600-talet, ibid s 75–76.
43. J Westin, *Ångermanlands historia under Gustav Vasa och hans söners tid* (Härnösand 1943), s 65–66, 73, 135. Westin diskuterar dock inte hemmansklyvningen.
44. H Salvesen, *Jord i Jemtland* (Östersund 1979), s 82–86; E Orrman, *Bebyggelsen i Pargas, S:t Mårtens och Vemo socknar i Egentliga Finland under senmedeltiden och på 1500-talet* (Helsingfors 1986), s 124–125.
45. P-G Ersson, *Kolonisation och ödeläggelse på Gotland* (Stockholm 1974), s 54–55, 97–98.
46. Forssell 1872–83, ss 294–306.
47. B Berglund, *Vegetation and human influence in South Scandinavia during prehistoric time, Oikos Suppl* 12 (1969), s 21, 24. Skarin 1979 2, s 35, 43 har låtit ta fram ett pollendiagram för Lödösetrakten. Även detta tyder på expansion för odling åtminstone under senare delen av 1500-talet. M Widgren, *Settlement and farming systems in the early Iron Age* (Stockholm 1983), s 91–93 har gjort ett pollendiagram från Östergötland som tyder på expansion från slutet av 1400-talet. Men här finns för enstaka pollendiagram problemet med en mera exakt datering.
48. Här kan tilläggas att i samband med en diskussion av skattejordens fördelning i L-O Larsson, *Jordägo fördelningen i Sverige under Gustav Vasas regering, Scandia* 1985, s 65–66 har denna fråga berörts.
49. L-O Larsson & E Österberg, *Vasatiden och stormaktstiden, Sveriges historia 1521–1809* (Stockholm 1985), s 8.
50. Neveux 1975, s 101. Jfr Braudell 1975, s 394 som mera gissningsvis antar en genomsnittlig ökning på 0,7 % i Italien, Frankrike och Spanien mellan 1500 och 1600.
51. Abel 1967, s 150.
52. J de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age* (New Haven 1974), s 85–87. Inkluderas städerna blir ökningstakten 0,82 %.
53. E A Wrigley & R S Schofield, *The population history of England* (London 1981), s 405.
54. Jutikkala 1981, s 124–125, 129, 132–134.
55. G Bois, *The crisis of feudalism: Economy and society in Eastern Normandy c 1300–1550* (Cambridge 1984), s 399–405. Bois modell innehåller också en rad andra moment, särskilt rörande övergången från en fas till en annan.